

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 347.97/99(477) 061

Топчій В. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Університету Державної фіскальної служби України,
заслужений юрист України*

МОДЕЛІ СИСТЕМ ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

MODELS OF MILITARY COURTS IN THE EUROPEAN UNION: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

З огляду на непросту внутрішньополітичну ситуацію в Україні, у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на Сході нашої країни, ідеться про відродження військових судів, тому досвід побудови систем військових судів у державах-членах Європейського Союзу в сучасних умовах дуже важливий і показовий для нашої держави.

Ключові слова: *військові суди, військові формування, система правосуддя, військові злочини, військові справи, воєнний час.*

Учитывая непростую внутриполитическую ситуацию в Украине, в связи с проведением антитеррористической операции на Востоке нашей страны, речь идет о возрождении военных судов, поэтому опыт построения систем военных судов в государствах-членах Европейского Союза в современных условиях очень важный и показательный для нашего государства.

Ключевые слова: *военные суды, военные формирования, система правосудия, военные преступления, военные дела, военное время.*

Given the difficult political situation in Ukraine, in connection with the conduct of ATO in the East of our country. Currently, it is about the revival of military courts, so the experience of building of military courts in the Member States of the European Union, in modern terms, a very important and revealing for our country.

Key words: *military courts, military forces, judicial system, war crimes, military affairs, wartime.*

Тема статті актуалізується непростю внутрішньополітичною ситуацією в сучасній Україні. У зв'язку з проведенням антитерористичної операції на Сході нашої держави, діяльністю незаконних збройних формувань у складі т. зв. «ДНР» і «ЛНР», недавніми подіями в м. Мукачеве тощо, за останні два роки різко зросла кількість військових злочинів. Так, за офіційними даними військової прокуратури, з 1 липня 2014 р. до 1 липня 2015 р. нею було розслідувано 16 536 кримінальних проваджень, прийнято процесуальних рішень у 12 755 провадженнях, спрямовано до суду 2 787 обвинувальних актів. Значною мірою це справи за фактами самовільного залишення місця служби, дезертирства, ухилення від військової служби іншим способом тощо [1].

Відповідно, протягом 2014–2015 рр. було відновлено діяльність системи військової прокуратури, функціонує інститут військово-цивільної адміністрації. Наразі йдеться і про відродження військових судів, які діяли в Україні до моменту їх ліквідації у 2010 р. Проте існує чимало питань організаційного та функціонального характеру; важливим є не лише відновлення ланки військових судів, а й урахування як позитивного, так і негативного досвіду їх діяльності в інших державах, зокрема в країнах Європейського Союзу.

Проблема статті полягає в необхідності проаналізувати й порівняти наявні в країнах Європейського Союзу моделі систем військових судів.

Питанням, пов'язаним із діяльністю військових судів у країнах Європейського Союзу, присвячені праці Л.І. Фесенко, В.І. Шишкіна, С.В. Оверчука, О.С. Ткачука, Я.Я. Романовського, В.В. Молдована, О.В. Тюріної, А.Я. Петроченкова, Г.Г. Кваші, Р.В. Куйбіди, М.М. Михеєнка, М.М. Сенька та деяких інших учених. Проте, як уважається, указані науковці недостатньо уваги приділили порівняльно-правовому аналізу моделей систем військових судів у країнах Європейського Союзу.

Мета статті полягає у виокремленні та наданні характеристики наявним у країнах Європейського Союзу моделям систем військових судів.

Варто зазначити, що постановою Верховної Ради України «Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів» від 3 лютого 1993 р. № 2979-ХІІ діючі з радянських часів військові трибунали було перейменовано у військові суди [2]. У 1994 р. були внесені доповнення до Закону України «Про судострій України». Зокрема, на території України мали діяти військові суди гарнізонів, регіонів і Військово-морських сил [3]. Відповідно до Конституції України (ст. ст. 124, 125), військові суди було зараховано

до системи судів загальної юрисдикції, яка будується за принципами спеціалізації й територіальності [4]. Законом України «Про судоустрій України» (редакція від 21 червня 2001 р.) встановлено, що військові суди гарнізонів діють як місцеві суди, а військові суди регіонів і Військово-морських сил мають діяти як апеляційні суди [5].

Нарешті, новим Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. було визначено, що в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій, а військові суди належать до загальних судів (військові суди гарнізонів діють як місцеві загальні суди, передбачалось існування військових апеляційних судів регіонів та апеляційного суду Військово-морських сил України) [6]. Однак реформування системи військових судів було припинено. Так, 7 липня 2010 р. Законом України «Про судоустрій та статус суддів» цю систему було ліквідовано.

Отже, наразі йдеться про відновлення цієї системи. Так, народними депутатами внесено кілька законопроектів до Верховної Ради України щодо функціонування військових судів. Зокрема, С.Г. Міщенко вніс 30 січня 2015 р. Законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (щодо відновлення в системі загальної юрисдикції військових судів). Цим Проектом передбачається відновлення діяльності військових судів (гарнізонів, апеляційних судів регіонів та апеляційного суду Військово-морських сил України). Військові суди мають діяти в системі судів загальної юрисдикції та спеціалізуватись виключно на розгляді справ у Збройних Силах України (далі – ЗСУ) й інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону [7].

Аналогічний Законопроект («Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань) 6 квітня 2015 р. внесено також С.В. Пашинським та І.Ю. Вінник. Ним передбачається відновлення військових судів гарнізонів і військових апеляційних судів (вони мають діяти як суди загальної юрисдикції й розглядати кримінальні справи, адміністративні справи і справи про адміністративні правопорушення, здійснювати правосуддя в ЗСУ та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону) [8].

Також не можна обійти увагою й думку української громадськості: наприклад, триває збір підписів під текстом електронної петиції Є.В. Сидорова до Президента України щодо відновлення діяльності в Україні військових судів за європейськими стандартами (№ 22/016243-еп; збір підписів розпочався 26 жовтня 2015 р.) [9].

Такий короткий історично-правовий огляд існування військових судів в Україні, запропоновані народними депутатами подальші шляхи їх відновлення та функціонування є важливими з погляду об'єктивності діяльності системи військової юстиції в майбутньому з урахуванням, безперечно, європейського досвіду її діяльності. Як справедливо зазначають А.Є. Шевченко й О.М. Лоцихін, «основні два

моменти, на які слід звернути увагу, є визначення місця військових судів у системі правосуддя України та компетенція цих судів» [10, с. 9].

На сьогодні військові суди діють майже в 40 розвинених країнах світу, у тому числі і Європи, які мають власні збройні сили [11]. Фактично, кожна п'ята держава світу має військові суди. У Європі (за даними вітчизняних науковців) нараховується тринадцять країн, що мають військові суди (Велика Британія, Бельгія, Болгарія, Греція, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Нідерланди, Польща, Португалія, Туреччина, Угорщина) [12; 13, с. 271]. Разом із тим варто зауважити, що, наприклад, Французька Республіка хоча й скасувала діяльність військових трибуналів у 80-х рр. ХХ ст., але незабаром відновила їх функціонування (хоча й в обмеженому вигляді).

Тому, на нашу думку, варто звернути увагу на інформацію, що була надана Керівним Комітетом з прав людини Ради Європи в м. Страсбург (така інформація міститься в додатку до звіту 55-ї зустрічі цього Комітету, що додавався до Меморандуму Ради Європи про судочинство у військових судах 17–20 червня 2003 р.). Відповідно до цієї інформації, військові суди діють (або можуть діяти) в таких країнах Європи: Великобританія, Швейцарія, Іспанія, Італія, Ірландія, Туреччина, Словаччина, Франція, Нідерланди, Хорватія, Норвегія, Фінляндія, Угорщина, Болгарія, Бельгія, Австрія, Німеччина, Португалія, Чехія, Данія [14]. Окрім того, військові суди функціонують також у Греції, Кіпрі, Люксембурзі, Польщі, Румунії. Отже, із 25 європейських країн, де діють військові суди, 22 держави – це члени Європейського Союзу, що становить абсолютну часткову більшість серед усіх країн-учасниць цього міждержавного утворення.

Варто зауважити, що діяльність військових судів у країнах Європи була предметом аналізу, дискусії та розгляду Постійним комітетом Ради Європи з прав людини в м. Страсбурзі в червні 2003 р. За результатами роботи (на основі моніторингу та аналізу справ Європейського суду з прав людини) Постійний комітет прийняв Меморандум «Судочинство у військових справах» (16 червня 2003 р.), де в ст. ст. 2 і 6 була висловлена думка, що наявність військових судів не суперечить Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод і зобов'язанням держав, що підписали вказану Конвенцію. У ст. 6 зазначається, що «... в багатьох Державах-членах глибоко вкоренилась практика функціонування судів, які повністю або частково укомплектовані військовими, котрі беруть участь у проведенні судових розглядів щодо членів збройних сил, і Суд установив, що такий військовий суд може в принципі бути «незалежним і неупередженим судом» у цілях пункту 1 статті 6 Конвенції» [15].

Безумовно, не варто ідеалізувати діяльність військових судів у країнах Європейського континенту. Адже існує низка позовів до Нідерландів, Румунії, Туреччини, Великобританії; такі справи розглядалися у Європейському суді з прав людини. Наприклад, можна назвати справи: Енгель та інші проти

Нідерландів, 08/06/76, § 57; Де Йонг, Бальже і Ван Ден Бринк проти Нідерландів, 22/05/84, § 49; Морріс проти Об'єднаного королівства, 26/02/2002, § 59; Фіндлі проти Об'єднаного королівства, 25/02/97, §§ 75–78; Брумарееску проти Румунії, 12/10/99, §§ 61–62; Інгал проти Туреччини, 09/06/98, § 68; Саїнер проти Туреччини, 25/09/01, § 41; Чираклар проти Туреччини, 28/10/98, § 38.

Як відомо, претензії Європейського суду з прав людини стосувались поєднання функцій обвинувачення й судових функцій у військових судах Нідерландів, існування у військових судах Великобританії офіцера, який скликав трибунал, а потім затверджував його рішення, процедури призначення органами військового управління військових суддів у Туреччині, а також підзвітності таких суддів військовому командуванню [11; 15]. Інша справа, що законодавцю в Україні потрібно врахувати цей досвід, не допустити помилок під час створення законодавства про військові суди.

Отже, можна констатувати, що в кількісному стосунку серед країн Європейського Союзу існує абсолютний пріоритет в усвідомленні необхідності існування військових судів; легітимізація їхньої діяльності підтверджена як Європейським судом з прав людини, так і Постійним комітетом Ради Європи. Інша річ, що наявні військові суди в державах-членах Європейського Союзу функціонують на різних принципових засадах, мають різні характеристики за складом, повноваженнями тощо. Отже, їх можна класифікувати на підставі певних критеріїв, виокремити базисні модельні риси, спрогнозувати можливість адаптації тих чи інших моделей (або їхніх елементів) в Україні з урахуванням як мирного часу, так і за умов оголошення воєнного стану чи особливого періоду.

У згаданому вище додатку до звіту 55-ї зустрічі Керівного Комітету з прав людини Ради Європи виокремлюються три типи держав, у яких діють військові суди. *Перший* тип – держави, де військові суди функціонують на постійній основі (як самостійні органи судової влади в мирний і воєнний час для розгляду кримінальних, адміністративних і дисциплінарних справ військовослужбовців). Це такі країни, як Великобританія, Іспанія, Італія, Ірландія, Словаччина та деякі інші.

Другий тип – держави зі змішаною юрисдикцією військових судів (функціонують при загальних цивільних судах; існують спеціалізовані військові структури (палати, відділи тощо), а склад таких структур, як правило, формується з військових і цивільних суддів). До таких держав належать Франція, Нідерланди, Фінляндія, Угорщина, Болгарія, Бельгія, Хорватія та інші.

Нарешті, до *третього* типу належать держави, у яких військові суди діють лише у воєнний час і за кордоном на території військових баз (у мирний час справи військовослужбовців розглядаються цивільними судами, але в деяких країнах до складу суду можуть уводитись і військові судді; в окремих країнах діє військово-кримінальне законодавство). Та-

кими країнами є Австрія, Німеччина, Португалія, Данія, Чехія та інші [14].

Приблизно такого поділу дотримуються й вітчизняні науковці (О.С. Ткачук, О.В. Оверчук) [16–18]. Учені небезпідставно висловлюють думку, що країн, у яких військові суди діють як у мирний, так і воєнний час, більшість. Причому багато з цих держав мають розвинені демократичні інститути (Великобританія, США, Канада), за вказаним принципом військові суди функціонують у країнах Південної Америки, практично в усіх пострадянських республіках, Китаї.

Такий самий погляд щодо критеріїв поділу військових судів на певні групи міститься й у праці «Військові суди у сучасному світі». Автори акцентують увагу на тому, що держав першого типу більше в кілька разів, ніж другого і третього типу разом узятих. Також наголошено, що в державах першого типу військові суди розглядаються як важлива ланка державної судової системи, незалежно від того, функціонують вони на постійній основі або створюються в разі необхідності [19, с. 13–14].

Розглянемо найбільш показові приклади систем військових судів, що діють у державах усіх трьох типів. Наприклад, до першого типу (військові суди діють як у мирний, так і воєнний час) можна зарахувати системи військових судів Великобританії (Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії) й Польщі (Республіка Польща). У Великобританії військово-кримінальне законодавство має комплексний характер, тобто складається з низки взаємодоповнюючих нормативно-правових актів. Такими є Закон про армію, Закон про Воєнноповітряні сили, Закон про дисципліну на Воєнноморському флоті (прийняті в 50-х рр. ХХ ст.), Закон про дисципліну у Збройних силах 2000 р., Закон про Збройні сили 2001 р., низка інших актів статутного права.

Загалом у кожному виді збройних сил Великобританії існують власні судові органи, причому вони повністю є незалежними від військового керівництва. Характерною особливістю військових судів у цій країні є те, що вони належать до спеціалізованих судів. Відтак існують військові суди сухопутних сил, повітряних сил і військово-морський суд. Якщо перші два створюються військовим начальником, то військово-морський суд – за рішенням Адміралтейства [20, с. 13].

Ця система військових судів є доволі строкатою, адже суди сухопутних сил і повітряних сил діляться ще й на три рівні: загальні, окружні та польові; окрім того, за потреби можуть бути сформовані й військово-польові суди. Названі суди є нижчими судами (судами першої інстанції), вони розглядають справи щодо вчинення військовослужбовцями порушень у сфері військового права.

Іншим характерним прикладом держави першого типу є один із найбільш значущих стратегічних партнерів України серед країн Європейського Союзу – Польща. У цій країні склад військових судів, їх статус, функції, повноваження регулюються низкою

нормативно-правових актів. Серед них варто виділити Конституцію Польщі, Кримінально-процесуальний кодекс, Закон «Право про устрій військових судів» (21 серпня 1997 р.), Закон «Право про устрій загальних судів» (27 липня 2001 р.) тощо. Як і у Великобританії, військові суди Польщі становлять ланку спеціалізованих судів, але, з іншого боку, вони не створюються за видами військ. Отже, до системи військових судів Польщі належать як суди першої інстанції військові гарнізонні суди та військові окружні суди (їх два, діють у Варшаві та Познані). Крім того, військові окружні суди можуть виступати як суди другої інстанції для вироків, що винесені військовими гарнізонними судами.

Особливе місце в цій системі посідає Військова Палата Верховного Суду Польщі. Вона є апеляційною та касаційною інстанцією в справах, що підсудні військовим судам. Її компетенція – розгляд апеляцій на рішення, винесені військовими окружними судами як судами першої інстанції, розгляд касацій на рішення всіх військових судів, а також справи про дисциплінарні правопорушення військових суддів, військових прокурорів, юрисконсультів, які проходять дійсну військову службу або є працівниками Збройних Сил. Військова Палата складається із 12 суддів. Голова Військової Палати є заступником Першого Голови Верховного Суду і призначається із числа суддів Верховного Суду, а також звільняється за його поданням Президентом Польщі [21]. Отже, у Польщі існує доволі чітка та побудована за принципом суворої ієрархії система військового судочинства.

Варто зазначити, що діяльність військових судів у Польщі контролюється цивільною владою. Так, нижчі військові суди утворюються й ліквіднуються міністром оборони Польщі лише за погодженням із міністром юстиції, а останній має право призначати голів і заступників голів цих судів (щоправда, за погодженням із міністром оборони). Судді військових судів утворюють своерідну професійну групу: суддею може бути лише професійний військовослужбовець.

Військові суди в Польщі мають значну компетенцію. Вони розглядають справи військовослужбовців щодо вчинення ними військових злочинів, низки інших кримінальних правопорушень, про злочини, учинені військовослужбовцями під час або у зв'язку з проходженням військової служби, на території військової частини, організації чи установи. Військові суди можуть розглядати і справи військовослужбовців Збройних Сил інших держав, що перебувають на території Польщі, а також їхніх цивільних працівників щодо злочинів, пов'язаних із виконанням функціональних обов'язків.

Франція (Французька Республіка) належить до групи держав другого типу (змішана юрисдикція військових судів). Основним джерелом військово-кримінального законодавства Франції є Кодекс військової юстиції 1965 р., до якого неодноразово вносились зміни (останні – у кінці 90-х рр. ХХ ст.). Загалом законодавство цієї держави передбачає, що

класичні військові суди можуть існувати лише за кордоном у мирний час.

Німеччина (Федеративна республіка Німеччина) являє собою приклад третього типу держави (військові суди діють лише у воєнний час і за кордоном на території військових баз). Відповідно до Конституції ФРН (п. 2 ст. 96), у Німеччині можуть бути створені військові кримінальні суди у воєнний час; окрім того, у мирний час вони можуть існувати для військовослужбовців, котрі знаходяться за кордоном або на борту військового човна (проте ця норма на практиці в Німеччині не реалізована).

Ці суди діють на підставі Закону про військове дисциплінарне провадження, Закону про військово-оскарження. Указані суди вправі застосовувати до військовослужбовців дисциплінарні стягнення (наприклад, скорочення, заборону підвищення по службі, пониження в службовому званні, звільнення зі служби, дисциплінарний арешт, штраф, догану тощо). Характерною особливістю цих судів є те, що вони складаються не з військовослужбовців, а з призначуваних Президентом Німеччини за поданням міністра юстиції цивільних осіб (професійні судді); і лише судді на громадських засадах можуть бути військовослужбовцями.

Отже, з викладеного вище можна зробити такі висновки:

1. Складна внутрішня ситуація в Україні, істотно збільшення кількості військових злочинів зумовлюють необхідність відновлення діяльності в нашій державі військових судів. При цьому законодавцю потрібно врахувати не тільки специфіку цієї ситуації в Україні, а й використати досвід функціонування подібних судів у країнах Європейського Союзу.

2. Варто наголосити на тому, що діяльність військових судів у країнах Європейського Союзу базується виключно на національному законодавстві; разом із тим вона легітимізується рішеннями як Європейського Суду з прав людини, так і Постійним комітетом Ради Європи.

3. Порівняльно-правовий аналіз військового судустрою в різних країнах Європейського Союзу свідчить про наявність трьох основних моделей систем військових судів:

– військові суди функціонують на постійній основі як у мирний, так і воєнний час;

– існує змішана юрисдикція військових судів, вони складаються як із військових, так і з цивільних суддів, створюються спеціалізовані військові структури;

– військові суди діють лише у воєнний час і за кордоном на території військових баз.

Ці моделі містять варіації щодо складу та повноважень військових судів.

Попри різницю, ці моделі об'єднує те, що військові суди, які їх репрезентують, належать до ланки спеціалізованих судів; вони розглядають справи щодо вчинення військовослужбовцями (однаковий суб'єктний склад) військових злочинів (аналогічна предметна компетенція) (щоправда, за рідким винятком можуть розглядатися й інші справи).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Військова прокуратура України. Результати роботи за рік (01.07.2014–01.07.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : matios.info/uk/tag/vijskovosluzhbovtsi.
2. Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів : Постанова Верховної Ради України від 3 лютого 1993 р. № 2979-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2979-12>.
3. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» : Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4017-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4017-12>.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254>.
5. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2531-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2531-14>.
6. Про судоустрій України : Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3018-14>.
7. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (щодо відновлення в системі загальної юрисдикції військових судів) : Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH1GO00A.html.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань) : Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua>.
9. Сидоров Є.В. Щодо створення Європейських стандартів військового правосуддя / Є.В. Сидоров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://PETITION.PRESIDENT.GOV.UA/PETITION/16243>.
10. Шевченко А.С. Роль військових судів в реформуванні судової системи сучасної України / А.С. Шевченко, О.М. Лоцихін // Право.ua. – 2015. – № 3. – С. 5–11.
11. Військові суди: скасувати не можна залишити? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://yuricom.com/ru/yuridichnyi_visnyk_ukrainy/overview/?id=676.
12. Шишкін В. Військові суди через призму правової держави / В. Шишкін // Право України. – 2004. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=391>.
13. Куйбіда Р. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи / Р. Куйбіда. – К. : Атіка, 2004. – 288 с.
14. Военные суды в современном мире (схема на основе Меморандума Совета Европы о судопроизводстве в военных судах – приложение к отчету 55-й встречи Руководящего Комитета по правам человека Совета Европы. Страсбург, 17–20 июня 2003 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.voenprav.ru/docs/20-2029.doc.
15. Судопроизводство в военных делах : Меморандум Совета Европы CDDH, Постоянный комитет по правам человека (CDDH). Страсбург, 16 июня 2003 г. (2003)015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://voen-sud.ru/about/sudoproizvodstvo.php>.
16. Ткачук О. Міжнародний досвід реалізації судової влади у збройних силах / О. Ткачук // Право України. – 2006. – № 10 – С. 108–109.
17. Ткачук О. Військові суди України як складова частина судів загальної юрисдикції / О. Ткачук // Право України. – 2006. – № 4. – С. 117–119.
18. Оверчук С.В. Військові суди – необхідна складова військової юстиції в Україні / С.В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2015. – № 1 (11). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/archives/n1-2015>.
19. Военные суды в современном мире / под ред. А.Я. Петроченкова. – М. : Норма, 2006. – 272 с.
20. Фесенко Л.І. Європейський досвід функціонування спеціалізованих судів / Л.І. Фесенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – № 3. – С. 11–21.
21. Сенько М.М. Організація військового судочинства в Республіці Польща / М.М. Сенько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://criminallaw-offspring.blogspot.com/2009/03/blog-post.html>.